

בין עצמאות לשליטה: המקרה של אלמנה ערבייה

ח'אולה אבר-בקר

מבוא

שוררת הסכמה בקרב החוקרים שהמשפחה הערבית והאישה הערבייה בישראל עוברות תהליכים של שינוי מדפוס מסורתי לדפוס מודרני.¹ עם זאת, ספרות המחקר מדגישה שהשינויים הם בעיקר כמותיים וטכניים, ואינם עקרוניים. גם חאג' יחיא (1994) מתריע שאין די נתונים אמפיריים כדי להגדיר את השלכותיהם של תהליכי השינוי המדווחים בספרות על המערכת הכללית והערכית בתוך המשפחה הערבית. ואף על פי כן, יש חוקרים שמרחיקים לכת ומתארים את התהליכים המתרחשים במשפחה הערבית בתיאורים סופניים כגון "מסתמנת התפוררות במעמד החמולה המסורתית והתמקדות במשפחה הגרעינית" (גבעון-סיני 2000, v). תמונה זו אינה מדויקת; המשפחה הערבית היא ישות מורכבת, דינמית ורב-ממדית, ומירת הגיבוש או ההתפוררות של התפקידים במשפחה המורחבת או בחמולה תלויה בנסיבות ובגורמים אישיותיים ומערכתיים רבים המשפיעים על המתכונת הסופית של כל מקרה ומקרה.

אל-חידרי (2003), דוירי (Dwairy 1997) וסלים (1999) טוענים שהאדם הערבי עובר תהליך חברות (סוציאליזציה) חברתי ונפשי הבונה אותו כאדם קונפורמיסט, שסומך על משפחת המוצא, על המשפחה המורחבת ועל הקהילה ותומך בהן. הסיבות לתלות הדדית זו הן תרבותיות, פוליטיות וכלכליות. חוקרים נוספים מדגישים שהמשפחה, ולא האינדיבידואל, היא אכן הבניין המרכזי של המבנה החברתי בחברה הערבית (Barakat 1985; 1993; Al-Haj 1987). למרות האמת שבטענות אלה, ניכר שיש הבדל בין שליטת מוסד המשפחה בגבר הערבי ובין שליטת המשפחה באישה הערבייה מבחינת המהות, הכמות והאינטנסיביות של השליטה (Abu-Baker 2005). הלגיטימציה לשוני נבנתה על ידי שתי מערכות שונות של אמות מידה – אחת לכל מגדר – המשמשות למדידת רגשות, התנהגויות, ערכים, עמדות, דיספונקציות וכדומה. פעולתן הנפרדת של שתי המערכות הללו משמרת ובונה מחדש (reconstruct) את ההבדל ואת הפער בין המגדרים. דאהר (1987, 108) טוען שמצבה של

1. חאג' יחיא 1994; עזאיה 1995; ; Dwairy 1997; Al-Krenawi 1996; Al-Haj 1987; Abu-Baker 2003a; 2003b; 2005.

האישה הערבייה נקבע על פי הסמכות החברתית של יחידים בתוך הקהילה, והם עצמם אינם יכולים להפר אותה.

הטענה המרכזית של המאמר היא שעמדת המשפחה הערבית (בייחוד עמדת גברים בעלי סמכות בקרבה) כלפי מעמד האישה הערבייה היא בחירה אסטרטגית. במילים אחרות, הסטטוס של נשים ערביות אינו קבוע, אלא תלוי הקשר ותלוי בעמדת הגברים המשמעותיים (significant others) בחייה של האישה בכל נושא ונושא שעולה על הפרק. גברים אלו נעים ונדים בין עמדות שמרניות לעמדות מודרניות ומגישה פטריארכלית לגישה ליברלית בהתאם למידת הרווח וההפסד הכלכלי והפוליטי² שלהם מהתנהגותה הנדונה של האישה (Abu-Baker 2005). לדוגמה, גברים משמעותיים (אבות, אחים, בעלים) הרוויחו מבחינה כלכלית ומעמדית מיציאת הנשים לשוק העבודה. על כן מצא נושא זה הדים חיוביים בשישים השנה האחרונות, ואנו היינו עדים לעלייה מתמדת בנתונים על השכלת נשים ערביות בישראל (Abu-Baker 2003b). לעומת זאת, נשים פעילות פוליטיות בישראל נתקלו במחסום שמנע את כניסתן לראש הפירמידה הפוליטית המקומית והארצית. מחסום זה נכנה על ידי זכרים קרובי משפחה ועל ידי גברים זרים, מפני שהנשים היו בגדר איום על מעמדם הפוליטי ועל הפריבילגיות היחסיות שזכו להן במפלגות הערביות והציוניות ברמה המקומית והארצית (אברבקר 1998).

המאמר יטען גם את הטענות האלה: (א) כמו הסטטוס של נשים ערביות, גם השינוי בחייהן הוא מורכב, דינמי, מותנה ותלוי הקשר; (ב) תהליך החברות ובניית האגו של הגבר הערבי שונה עקרונית מזה של האישה הערבייה כתוצאה משוני בציפיות, במגדור של הערכים המונחלים, במידת הפיקוח על כל מגדר ובסנקציות המוטלות בגין הפרת הקודקס החברתי; (ג) גורמים מייצרי כוח, כגון השכלה ועצמאות כלכלית, מעניקים כוח יחסי תלוי מגדר בחברה הערבית. במקרים מסוימים, כשהם נתונים בידי אישה ערבייה, גורמים אלו יכולים להיות אמתלה לשליטה בה דווקא, במקום להעניק לה עצמאות וכוח דומים לאלה שהם מעניקים לגברים. פעולתם לכאן או לכאן תלויה בגורמים פנימיים כמו מבנה האישיות של האישה ויכולתה להגן על ההישגים שהשיגה, ובגורמים חיצוניים כמו בסיסי הגנה ותמיכה אינסטרומנטלית, רגשית וחברתית העומדים לרשות כל אישה במאבקה מול החברה השמרנית.

התאלמות אישה היא דוגמה למצב שבו המשפחה המורחבת (משפחת המוצא ומשפחת הבעל) מפעילה את תפקידיה המסורתיים כדי לשמור על המשכיות של המשפחה והמסורת. המאמר מתמקד בממד זה של הדינמיקה

2. המציאות של הפלסטינים בישראל היא פוליטית מטבעה, אך מאמר זה לא ידון ברקע זה ויתמקד בהיבטים החברתיים-ערכיים של הקשר בין החברה הערבית ובין נשים ערביות בחוכה.

בין האלמנה למשפחתה ומדגיש את מוקדי המאבק בין מסורתיות לשינוי, וכן את הפוליטיקה המניעה את הדינמיקה הזאת.

משפחה, אלמנות ורווחה נפשית בחברה הערבית

נישואים הם התנהגות שלטת במזרח התיכון, והרווקות אינה מכובדת ואינה מקובלת בכל גיל של בגירים. גברים שלא יזמו נישואים בצעירותם ונשים שלא פנו אליהן בהצעות נישואים נחשדים בגלוי או בסמוי כנושאי פגמים חברתיים, פסיכולוגיים או כלכליים.³ התרבות הערבית אינה מתייחסת לנישואים כשלב מעבר בחיים אלא כמרכיב בהתפתחות פסיכולוגית וחברתית. לשון אחר, אדם אינו ממתין עד שירגיש בשל לנישואים, אלא נישא כדי שיגיע לשלב הבשלות והאחריות. לפיכך משפחות מסורתיות אינן חוששות לחתן מתבגרים ומתבגרות (אברבקר 2007).

חיי הזוג הטרי בצמידות למשפחת המוצא (על פי רוב משפחתו של הבעל) מפחיתים את החשש הכלכלי המקנן בקרב בני זוג עניים ובחברה ענייה. דפוס הכלכלה הביתית המשותפת, הקרויה גם "קרופה משותפת" ומנוהלת על ידי הסב, משתמר בצל העוני של האוכלוסייה הפלסטינית בישראל והופך את העצמאות במסגרת המשפחה הגרעינית לעניין יחסי והקשרי (ראו גם Joseph 1999; 2000).

משברים נפשיים או חברתיים בתוך המשפחה הפלסטינית במדינת ישראל – כגון שכול, התאלמות או גירושין – נחקרו מעט מאוד עד כה (גרושקא-לזובר 1999; Al-Krenawi and Graham 1998). מות בן זוג הוא אירוע טראומטי שפוגם במצב הנפשי של בת הזוג וברוחותה.⁴ האובדן מטיל על האלמנה את האחריות להתארגן מחדש בכל היבט של חייה, החל בסדר היום וכלה במצב הכלכלי. בחברה הערבית התאלמות של נשים גורמת להחזרתן אל מרותה של משפחת המוצא שלהן ולהטלת פיקוח הדוק על התנהגותן על ידי משפחת המוצא של הבעל, דבר הגורם לטראומה משנית ומוסיף על תחושת האובדן. פגיעה אחרת היא נטילת העצמאות היחסית שהיתה לאישה בעקבות ההידרדרות החדה ממעמד של אישה נשואה למעמד של אלמנה. התרבות הערבית מצפה מאלמנות (לא מאלמנים) להפגין חולשה, לחוש אובדן ולחוות חוסר תפקוד מתמשך ומועקות פסיכוסומטיות, כסמל לעוצמת האובדן וכאות הערכה לקשר הזוגי שאבד. מדויני (1987), כץ (1991; Katz 1990), אל-

3. ראו Sa'ar 2004; Abu-Baker 2003a; Philippe 1996.

4. ראו מדויני 1987; כהן 1996; גבעון-סיני 2000; Al-Krenawi; Katz 1990; 1991; 1996.

קרינאווי (Al-Krenawi 1996) וגבעון-סיני (2000) מצאו במחקריהם שאלמנות ערביות חוות ירידה ניכרת ברווחה שלהן (ראו עוד על כך בהמשך), וכן נמצאות במצב של אבל מתמשך וחשות דיכאון ואובדן של חדות החיים.

בר-און, הרמל וקמינסקי (1991) משערים שבצבקות אובדן יהיה צורך בהתארגנות כלכלית חדשה. בדרך כלל הכנסתה של האלמנה יורדת, וההפרש שנוצר מכוסה מקצבאות ומתמיכה של המשפחה המורחבת. חוקרים אלה ואחרים (מדזיני 1987; גבעון-סיני 2000) רואים בהישענות המשפחתית פתח למתחים, לעימותים וליחסים מסוכסכים בתוך המשפחה. במקרים של אלמנות ערביות, הישענות זו תהיה גורם ישיר לשליטה בעצמאותה ובגורלה של האלמנה. שינויים אחרים שיחולו בחייה של האלמנה יהיו קשורים ברוחב ובסוג של הרשת החברתית שלה ובתפקודה ההורי. יש לצפות להשפעה דיאלקטית בין כל הגורמים; תפקוד תקין של אלמנה ישפיע לטובה על תפקוד ילידה ועל טיב בחירת הרשת החברתית סביבה, וכן על הרגשת הרווחה האינדיבידואלית שלה ועל הרווחה הכללית במערכת.

גורלה של האלמנה נקבע על פי נתונים אקולוגיים מכמה סוגים: (א) אישיים, כגון גילה, השכלתה ועצמאותה הכלכלית לפני המוות; (ב) משפחתיים, כגון מספר ילדיה, גילם ומינם; (ג) סביבתיים, כגון טיב היחסים עם משפחת המוצא של הבעל, מצבם הכלכלי, טיב הקשר בינם ובין משפחת המוצא של האשה, הכוח הכלכלי של משפחת המוצא שלה, עמדותיהם של בני משפחתה בנושא מסורת ומנהגים, ומוכנותם לגדל את הצאצאים של בתם (Abu-Baker 2004). עבד אל-נאצר (ללא שנת פרסום) טוענת שמלבד סדר היום החדש הנכפה על האלמנה, השינוי הקשה ביותר בשבילה מבחינה נפשית הוא אימוץ ההגדרה העצמית החדשה: האשה חייבת להתחיל להפנים את הגדרתה כאלמנה תחת הגדרתה כנשואה; היא חייבת לחשוב לבד ולא בווז. דרגת הקושי מושפעת ממידת התלות של האשה בבעלה לפני מותו. נשים רבות מסרבות ללמוד את תפקידן החדש ונכנעות להתנהגות המאופיינת בחוסר אונים. עבד אל-נאצר משערת שנשים שהיו תלויות בבעליהן יעתיקו את התנהגותן התלותית אל קרובי משפחתן או אל ילידה. החוקרת מסכימה עם ממצאים ממחקרים אחרים המדגישים שמצבה הנפשי של האלמנה יהיה תלוי בטיב היחס כלפיה מצד משפחת המוצא שלה ושל בעלה, וגם במידת ההידרדרות במצבה הכלכלי. במילים אחרות, אלמנות תלותיות משאירות את רווחתן בידיהם של גברים הדואגים לשמר את המסורת ואת המבנה הפטריארכלי, ובכך מתנהגות גם כחסרות אונים וגם כחסרות תקווה. נשים אלו מונעות על ידי הציפיות של המבנה המסורתי (סלים 1999; Shukri 1997) מאישה צנועה לסבול בשקט, להיות "מסתורה" (מסתירה את בעיותיה ושוקת; לפירוט על הפסיכולוגיה של ה"מסתורה" ראו Abu-Baker 2005).

אישה חד-הורית טיפוסית חייבת להגיע לשלב עצמאי לאחר שהיא לומדת

למלא את תפקידיה החדשים. אך התלות של נשים ערביות בגברים ממשפחת המוצא שלהן או של הבעל המת אינה מאפשרת לאלמנה להגיע לשלב ההסתגלות במצב החדש של חד-הוריות. גבעון-סיני (2000) מצאה במחקרה שמשפחת הבעל המת מצפה מהאלמנה למלא את תפקיד האלמנה, כלומר זו החיה באובדן מתמשך, ולא את תפקיד האם החד-הורית המסתגלת. כך משפחת הבעל פוגעת בתחושת הרווחה האישית של האלמנה. תחושת רווחה היא תחושה סובייקטיבית, שמושפעת במישורן מטיב האינטראקציה עם הסביבה ומההרגשה הסובייקטיבית שהאדם ממלא את הציפיות המשפחתיות והחברתיות ממנו ומסוגל לעמוד בהצלחה בלחצים. על פי גרושקא-לזובר (1999), תחושת רווחה נוצרת כשאדם נוכח שהוא יכול למלא את הדרישות המוטלות עליו על ידי סביבתו, והוא יכול לחלץ עצמו ממועקות שנקלע אליהן בעקבות מצבו. החוקרת השוותה בין נשים חד-הוריות ערביות ויהודיות ביפו ומצאה שנשים ערביות שהסטטוס שלהן השתנה בעקבות נסיבות קשות כגון גירושין או התאלמנות, לא זכו בדרך כלל לתמיכה נפשית, משפחתית או חברתית מידית ממשפחות המוצא שלהן במידה שנוקו לה כדי לשפר את המורל שלהן ולהגביר את תחושת הרווחה בקרבן.

תמיכה רשמית ולא רשמית: מדינה מול חברה

מיד לאחר מות הבעל, האלמנה זקוקה לסוגים מגוונים של תמיכה: הערכה של האבל, תמיכה רגשית ונפשית, מתן מידע על נושאים המתעוררים כתוצאה מהמצב החדש, ועזרה אינסטרומנטלית (Stylianou and Vachon 1993). תמיכה זו נחלקת בין גורמים רשמיים כגון משרד הרווחה, גורמים רשמיים למחצה כמו ארגוני נשים, וגורמים לא רשמיים כמו המשפחה, החברים והקהילה.

נקודת זינוק נמוכה של נשים חד-הוריות מביאה אותן למצב של נסיגה קיומית מתמדת לעומת נשים חד-הוריות שנקודת הזינוק שלהן היתה טובה יותר. טאהא-פאהום (2002) חקרה נשים חד-הוריות גרושות ומצאה שנשים בערים נתמכות יותר על ידי המוסדות הרשמיים, ואילו כפריות מסתייעות יותר בתמיכה לא רשמית. שלא כצפוי היא מצאה שמידת השימוש בתמיכה לא רשמית (תמיכה של המעגלים המשפחתיים והחברתיים) עולה ככל שגיל האשה יורד והשכלתה עולה (כלומר אלמנות צעירות משכילות זוכות לתמיכה משפחתית וחברתית יותר מאחרות). היא גילתה גם מתאם מובהק בין מצב תעסוקה, השכלה ושיטת התמודדות, כלומר ככל שהשכלת הנבדקות היתה נמוכה יותר, כך הן השתמשו יותר בשיטות התמודדות הממוקדות ברגש. גם תחושת הרווחה התגלתה כפונקציה של גיל, השכלה ומצב תעסוקתי, כלומר

ככל שהנבדקת היתה צעירה יותר והשכלתה גבוהה יותר, או שהיתה מועסקת בשכר מחוץ לבית, כך עלתה רווחתה האישית. גם גבעון-סיני (2000) הסיקה שתחושת הרווחה קשורה למאפיינים דמוגרפיים של האלמנה, בהם סוג הקהילה שבה היא חיה: בכפרים (שבהם קהילה מסורתית) האלמנות משכילות פחות, מצבן הבריאותי והכלכלי טוב פחות, הן מסורתיות יותר, יש להן יותר ילדים, רובן לא רכשו מקצוע כלשהו ונישאו בגיל צעיר מאוד. לפיכך הן מרגישות קשיים רבים יותר בביצוע התפקידים המשפחתיים ומדווחות על תחושת רווחה נמוכה ביותר בהשוואה לאלמנות תושבות הערים (שבתן קהילה מודרנית).

גורמים המעניקים תמיכה רשמית ולא רשמית מגבירים את תחושת הרווחה בקרב אלמנות ערביות. אמהות חד-הוריות בדרך כלל מעדיפות מערכות של תמיכה לא רשמית (שאול 1986), אך בהיעדר תמיכה כזו, הן יפנו למערכות התמיכה הרשמית. עיקר מערכת התמיכה הלא רשמית היא משפחת המוצא של האלמנה המסייעת לה ולילדיה. שאול (שם) וכהן ולכנברג (1994) גילו שאלמנות מעדיפות את תמיכתה של משפחת המוצא שלהן על פני כל סוג אחר של תמיכה. ואכן, מרקס ומקלאנאן (Marks and McLanahan 1993) מסבירים שבעת משבר אנשים פונים אל סביבתם הטבעית כדי לקבל תמיכה מידית.

האיום של המשפחה הגרעינית או המורחבת לשלול את התמיכה החומרית, החברתית או הפסיכולוגית של בן או בת משפחה הוא מקור של לחץ שעלול לפגום בביטחון העצמי וליצור דאגה פסיכולוגית וחרדה (Dwairy 1997; 1998). טאהא-פאהום (2002) טוענת שהשימוש באיום זה משתקף בכל תחומי החיים של המשפחה הערבית ומשפיע בעיקר על מעמדה של האישה הערבית. חוקי הרווחה במדינת ישראל התוו מערך של מענקים וזכויות המבוססים על קריטריונים רשמיים לאלמנות צה"ל ולאלמנות אזרחיות שמטרתם לשקם את האלמנה וללדיה לאחר מות הבעל. השימוש במערכות רשמיות אלה תלוי במידת המסורתיים, בצורת היישוב (כפר, עיר ועיר מעורבת) וברמת ההשכלה של האלמנה. גבעון-סיני (2000) מצאה שהשימוש בתמיכה הרשמית והלא רשמית בעיר ערבית היא הגבוהה ביותר (לעומת עיר מעורבת וכפר). לעומת זאת, אלמנות בערים מעורבות משכילות יותר ועולמן מגוון יותר, וכך יכלו לציין גורמי שמחה וסיפוק רבים יותר בחייהן. אפשר להסיק שגורם ההשכלה מאפשר לאלמנות לצאת לעבודה שכירה, ליהנות מביטחון כלכלי, להיות מוקפות בעמיתים ובחברים וחברות ולהיות מסופקות מהחיים האינטלקטואליים בחברתם של מבוגרים. כך גודם אחד כגון השכלה מעניק אפשרות לצאת לעבודה, וזו מאפשרת התמודדות בריאה יותר עם מצבי לחץ, שיפור במצבי הרוח והגברת יכולתה של האלמנה להתמודד באופן מוצלח יותר עם האובדן. ואולם, גבעון-סיני (שם) גילתה במחקרה שמערכת הרווחה המטפלת באלמנות ערביות מאכזבת, גורמת לרגשות דחייה וחוסר סיפוק, אינה יעילה, אינה זמינה, אינה שקופה ואינה מספקת את השירותים הדרושים

לאלמנות הערביות. המערכת אינה לומדת את הצרכים הייחודיים של קבוצה זו וממשיכה להתייחס אליהן על פי אמות המידה של קהל האלמנות היהודיות. בד בבד, גרושקא-לזובר (1999) מצאה שמשפחת הבעל, שהופכת אחראית על ילדי האלמנה, מונעת ממנה את ההטבות הכלכליות ובכך משאירה אותה במצב רגשי קשה, שלעיתים מוביל גם לדיכאון. יתר על כן, נמצא שהמשפחה הערבית ממלאת שני תפקידים בחייה של אלמנה: תפקיד חשוב של תמיכה לא רשמית, ותפקיד של דיקור ושליטה חברתית. כפילות זו גורמת לאלמנות לא ללמוד את תפקידיהן כאימהות חד-הוריות ולהיכנס להלך רוח דיכאוני (מרזיני 1987; גבעון-סיני 2000).

התמיכה הרשמית הניתנת לאלמנה ולילדיה מכוח חוקי רווחה אזרחיים שחררו את משפחת המוצא של האלמנה או של הבעל מהמחויבות הדתית והמסורתית לתמוך בהן ולספק את כל צורכיהן. היא אף יצרה לעתים מציאות חדשה: מצבן הכלכלי של אלמנות ערביות שהיו עניות בתקופת חייו של הבעל השתפר הודות להכנסה הקבוצה של הקצבה החודשית. במקרים מסוימים גברים ממשפחת המוצא של האלמנה או של הבעל נתמכו גם הם על ידי קצבאות אלו.

בגין חמדות הגברים כלפי כספי האלמנות, ומחשש שמא עצמאות כלכלית תוביל לעצמאות של האלמנה מכבלי המסורת, קצבאות אלו הן לא פעם עילה לשליטתם של גברים באלמנות (Abu-Baker 2004). שליטה כזו יכולה להתבצע באמצעות נישואים עם אחי הבעל המת או הידוק הפיקוח עליהן תוך כדי אילוצן לחזור ולגור עם משפחת המוצא שלהן, או הפעלת מעין "קופה משותפת" על ידי אבי המת או אחד מאחיו אגב נישול האלמנה מזכותה לפקח על כספיה.

נשים חד-הוריות מעריכות פרויקטים בנושא רווחה המופעלים ביישובים ערביים (מלקינסון וסויה 1995). בשל דלותם של השירותים הציבוריים ושירותי רווחה המוענקים לאוכלוסייה הערבית (אברבקר 2001), גם פעילויות מינימליות, כדוגמת קורסים להשלמת השכלה תיכונית, או נסיעה של קבוצת אלמנות ליום כיף, הם בגדר שינוי חיובי בחייהן הקשים של נשים חד-הוריות. הפעלת תוכניות אלו חינם בתוך היישובים ועל ידי עובדות רווחה שכולן נשים ערביות מאפשרת לנשים חד-הוריות לשכנע את סביבתן שההשתתפות בפעילות "בטוחה מבחינה חברתית ותרבותית".

למרות המצב העגום של נשים ערביות אלמנות, יש מביניהן שמנסות לשפר את מצבן ואת מעמדן לאחר ההתאלמנות, ועצם המאבק על הזכות לשינוי מניע אצלן תהליך של הבשלה וגדילה. בשביל נשים אלה המצב הכלכלי הוא גורם מיקוח מול הפטריארכיה ומאפשר להן לעצב מחדש את רשימת זכויותיהן ואת גבולות עצמאותן (Lewin-Epstein and Semyonov 1992). סיפורה של יוסרא⁵ המוצג בהמשך מציג את מרכיביהם המגוונים של הקשרים הדינמיים בין

עצמאות לשליטה המתפתחים ביחסים שבין האלמנה ובין משפחת המוצא שלה ושל בעלה. ההתפתחויות בסיפורה של יוסרא מביאות דוגמאות יומיומיות של גורמים המשפיעים על תחושת רוחה או דחק נפשי של נשים חד-הוריות ערביות במצבה של יוסרא. סיפורה האמיתי חושף אירועים פרטיים מחייה ומשקף את הדינמיקה של תהליכי החלשה והעצמה שעברה. מטבע הדברים יש בהם אירועים דומים לאלו של נשים ערביות נוספות, פלסטיניות ואחרות, אלמנות ואחרות. בתוך קהילתה, יוסרא היא דוגמה להצלחה בעיני אחדים ודוגמה לכישלון בעיני אחרים. העמדה תלויה באופן שבו מעוניינים לגייס את סיפורה למען שימור או שינוי של הסדר החברתי הקיים בחברה הערבית.

המקרה של יוסרא: סיפורה של אלמנה שורדת

יוסרא⁶ התאלמנה בגיל 26, לפני שמונה שנים, לאחר שבעלה עזיז, שהיה בן 31, מת בתאונת עבודה. היום היא בת 34, אם לחמישה ילדים, שני בנים ושלוש בנות; הבכור בן 15, הבן השני בן 14, תאומות בנות 13 וילדה בת 10. בעת נישואיה היתה יוסרא בת 17, בוגרת שבע שנות לימוד. בעת התאלמנותה היא היתה עקרת בית, ועזיז עבד במוסך.

יוסרא ועזיז הם בני דודים מוסלמים (אבותיהם אחים), ולאחר נישואיהם גרו בכפר הקטן שלהם בתוך בית פרטי מוקף בבתיים של הורי שניהם, אחיהם הנשואים, דודים ובני דודים נוספים.⁷ עם מותו של עזיז ניסו אביו ואחיו להשתלט על הפיצויים של האלמנה ולנהל את חייה. בעקשנות וכוזריות מנעה יוסרא ממשפחת בעלה וממשפחתה שלה להתערב בניהול כספי הפיצויים, וגורמים רשמיים, כגון עובדות סוציאליות, עזרו לה להשלים את השכלתה התיכונית ולרכוש מקצוע. היא נטרלה גם את השפעת המשפחה המורחבת על חינוך ילדיה, ובמקומם התייעצה עם גורמים רשמיים שבטחה במקצועיות שלהם. אט אט, בצעדים מדודים, למדה יוסרא לנהל את חייה באופן עצמאי. גברים במשפחה המורחבת, שלא הסכימו לשינויים בחייה של יוסרא, ניצלו את

6. סיפורה של יוסרא נבחר כמקרה מייצג של עשרות מקרים של אלמנות ערביות שהגיעו בעשר השנים האחרונות לטיפול משפחתי, לטיפול נפשי או לייעוץ. הכרתי את יוסרא לראשונה לפני חמש שנים, כשהגיעה לייעוץ בעניין ילדיה. במשך השנים נשארו בקשר טלפוני בממוצע של פעם בחודשיים, בעיקר לשיחות עידוד והעצמה. פרסום המקרה שלה נעשה בעידודה ובשיתוף פעולה עמה. יוסרא שותפה מלאה גם לדיון ולמסקנות בפרק זה.

7. בקרב בתי אב רבים במשפחתה של יוסרא האבות והאימהות הם קרובי משפחה, ויש נישואי חליפין (בדל) רבים. על כן השכונה כולה מאוכלסת בעצם במשפחה מורחבת אחת.

ההזדמנות הראשונה כדי להשליט מחדש את מרותם על האלמנה וילדיה. ניסיון זה לימד את שני הצדדים שהדינמיקה של השינוי מטביעה את חותמה על הפרט ועל האקולוגיה שלו (במקרה זה, המשפחה המורחבת) ושאי-אפשר למחוק את השפעת התהליכים שאומצו והופנמו ברצון רב על ידי האלמנה.

אסטרטגיות של העצמה, עצמאות והישרדות של האלמנה

הכוח הכלכלי

המאבק בין משפחת המוצא של הבעל המת ובין יוסרא התחיל מיד כשחברת הביטוח שילמה את כספי הפיצויים על תאונת העבודה. האחים טענו לאפוסטרופסות על ילדי אחיהם, אף שלא היו משכילים יותר מיוסרא או עשירים ממנה. כדי לחזק את טענותיהם הם הדגישו שיוסרא היא בת דודם ושהם "בשר מבשרה" ולא רק אחי בעלה, ולכן היא "חייבת" לבטוח בהם. הם אף הסתייעו באחיה כדי לאלצה להיכנע לדרישותיהם. ואולם, יועצת השקעות בבנק יעצה ליוסרא לקבל ממנה הדרכה על אופן הניצול של כספיה, ויוסרא נענתה. היא התחילה לנסוע בחשאי לבנק באמתלה של נסיעות לצורך בדיקות רפואיות, ושם קיבלה ייעוץ ותדריך, למדה לרשום צ'קים ולהשתמש בכרטיס אשראי וסגרה את כספה בתוכניות חיסכון ארוכות טווח. הכנסותיה לאחר מות הבעל הכפילו את הכנסותיה פי שלושה בהשוואה להכנסה האחרונה שהיתה לבעל בתקופת חייו.

יוסרא רשמה את שני ילדיה הגדולים לבית ספר פרטי בעיר, ושלוש בנותיה הקטנות המשיכו ללמוד בכפר. כשהבת השלישית סיימה את בית הספר היסודי בכפר, גם היא הועברה לחטיבת ביניים בבית הספר הפרטי בעיר. וכך, לפחות פעם בשבוע, בשעות הבוקר, כשכל הגברים במשפחה שוהים בעבודה מחוץ לכפר, יוצאת יוסרא לסיור השגרתי הכולל ביקור בבנק, בבית הספר ובחנויות בעיר. יוסרא אף ניצלה את כוחה הכלכלי לצורך חליפין ומיקוח עם הגברים במשפחת המוצא שלה, כדי לזכות בתמיכתם בפעולותיה בתחומים אחרים. החלק הבא יבהיר נקודה זו.

תמיכה רשמית ולא רשמית

כמה גורמים רשמיים ולא רשמיים סייעו ליוסרא לרכוש העצמה ויכולת הישרדות ולהגן על עצמה מפני הניסיון של הגברים במשפחתה לנשלה מירושתה. רוב התומכים היו נשים שיוסרא יכלה לבוא במגע קרוב אתן ללא פיקוחו של הפטריארך (Nelson 1974; Al-Torki 1986). להלן כמה מגורמי התמיכה:

1. החוק חייב את בעלה לרשום אותה כשותפה בחשבון הבנק שלו כדי שתקבל את

- כספי הביטוח הלאומי החודשיים בשביל ילדיה. כך היא הפכה לשותפה מלאה בחשבון, ואחי בעלה לא יכלו להשתלט עליו.
2. חוקי רוחה אפשרו לישראל להירשם חנים לקורסים המיועדים לנשים חד-הוריות. כך היא קיבלה הזדמנות להשלים את השכלתה ואף לרכוש מקצוע (היא לא עסקה בו כדי שלא לאבד את הקצבה החודשית). במסגרת קורסים אלו רכשה יוסרא, לראשונה בחייה, ידידות מחוץ למסגרת המשפחה המורחבת.
3. יועצת ההשקעות בבנק עבדה על פי הנוהל ועזרה לישראל ללמוד ביסודיות כיצד לנהל את כספיה.
4. יוסרא שכרה מורות פרטיות כדי שיעזרו לה בתקופת המבחנים. היא האמינה שאסור לה להיכשל, כדי שלא תאבד את "הזדמנות חייה". מלבד התמיכה בלימודים עצמם, מורות אלו עזרו לישראל להפנים עמקות את זכותה לרכוש השכלה ולהגיע לעצמאות כאישה בגירה.
5. יוסרא קיבלה תמיכה לא רשמית וזכתה לסולידריות של נשים בסביבתה, בייחוד מאחותה הנשואה לאחיה של בעלה, ומאחות בעלה הנשואה לאחיה של יוסרא. נשים אלו טיפלו בילדיה של יוסרא בהיעדרה וסגרו עליה בוויכוחיה האין-סופיים עם הגברים במשפחה על צעדיה הכלכליים, על התנהגותה בחברה ועל גישתה בחינוך ילדיה.

שנה אחרי תחילת הלימודים נודע לאביה של יוסרא על הקורס והוא שאל בזלזול על הצורך שלה בתעודת בגרות בגילה ובמצבה המשפחתי. יוסרא האמינה שאין סיכוי לשכנען שזכותה להשלים את השכלתה (לא היתה אישה אחת במשפחתה שהשלימה לימודי תיכון), ולכן ניסתה לשכנע אותו שזכותה לקבל את המענק הכספי הניתן לאלמנה המשתתפת בקורס. לאחר ויכוחים וניסיונות שכנוע, ובזכות התערבותן של אחיותיה לצדה, הסכים האב. יוסרא למדה מהפוליטיקה של חיי יומיום דרכים לחיות את חייה על פי רצונה. עם זאת, האב הפטריארך בחייה למד גם הוא לנצל הזדמנויות כדי להגביל את השינויים בחייה ולפקח עליהם. למשל, עצם העובדה ש"התיר" לישראל להשלים את הקורס שימשה לטובתו בוויכוחים ובמיקוחים עתידיים עמה. ויותר מכך, האב איים שימנע ממנה את השלמת הקורס אם לא תתנהג כ"אלמנה צנועה". אולטימטום זה ואחרים היו הזדמנויות להבנות מחדש את המדיניות של עצמאות ושליטה במשפחה, שכן העצמאות עברה מיד מידיה של יוסרא לידי האב הפטריארך.

באותה ההזדמנות ביקש האב עזרה כספית "זמנית" מישראל. חישוב מהיר אילץ אותה להסכים מיד ולהלוות לו את הסכום המבוקש. לאחר חודשים שב האב וביקש עוד סכום. מהר מאוד למדה יוסרא לפתח מערכת ניצול הדדית: האב, שהיה סוחר, ניצל את המזומנים של בתו, ותמורת ה"הלוואות" שמעולם לא התכוון להחזיר, היא יכלה להתווכח על זכויות נוספות שירחיבו את הניעות

החברתית שלה. כך, לאחר סיום הקורס בכפר, היא נרשמה לקורס מקצועי בעיר ולקורס נוסף ללימוד שחייה עם ילדיה, שוב ללא ידיעת הגברים במשפחתה. בשלוש השנים הבאות "לוו" ממנה כל אחיה, ואיש מהם לא החזיר לה את ההלוואה. היא אימצה מדיניות שבה "הכספים שאני מאכילה אותם מחזקים את עמדתי מולם".

הימנעות מנישואים שניים

האסלאם מעודד את כל המוסלמים להינשא כדי למנוע קיום יחסי מין מחוץ למסגרת הנישואים (אבר-בקר 2002; "חדית' נפ'י" [מקורות מפי הנביא], אצל אל-בווא'ארי 1986). על כן, האסלאם מעודד גם אלמנות וגרושות להתחתן שנית. החוקים הדתיים מאפשרים לאלמנה לרשת אחוז מסוים מההון ומהרכוש של בעלה, ועליה לקבל אישור מבית דין שרעי כדי שתשמש אפוטרופסית על ילדיה, כי זכותו של האב כאפוטרופוס היא טבעית ומידית, ואילו זכותה של האם מוקנית (Layish 1982). על פי חוקי הדת, אלמנה תאבד את האפוטרופסות על ילדיה בעת נישואיה לגבר זר. לפיכך נהוג לעודד אותן להינשא לאחי המת (surrogate), וכך לשמור על הרכוש ועל הילדים בתוך משפחת המוצא של הבעל.

הקשר בין יוסרא ובין עזי ומשפחתו כשעוד היה בחיים לא היה תקין, והיא ראתה בהתאלמנות תקופה חיובית בחייה. אחיו הבכור של עזי היה אדם מבוגר וחולני, ובניו היו קרובים לגילה של יוסרא. האח השני היה נשוי לאחותה של יוסרא, ולכן נאסר עליו, על פי חוקי האסלאם, להציע לה נישואים. כך ניצלה יוסרא מאפשרות הנישואים בשנית בתוך משפחת הבעל המת. האח הבכור ניסה לשכנע את יוסרא לוותר על האפוטרופסות על ילדיה לטובתו או לטובת אחיו ולחזור לגור עם הוריה. לטענתו, כך היא תוכל להתחתן שנית עם אדם מחוץ למשפחה. יוסרא ידעה שאפשרויות הנישואים העומדות בפניה יביאו לירידה ניכרת במעמדה החברתי וברווחתה הנפשית, מאחר שתוכל להינשא רק לגברים מבוגרים מבעלה הראשון, עניים ממנו או בעלי צרכים מיוחדים (Al-Krenawi 1996; Abu-Baker 2003a). לכן היא סירבה בעקשנות והכריזה על הימנעות מנישואים שניים ועל רצונה להתמסר לגידול ילדיה, או בלשונה "לשבת על ילדיה". הכרזה זו זיכתה את יוסרא בכבוד ובאמון של סביבתה.

בד בבד, יוסרא ניהלה קשר רומנטי טלפוני עם גבר נשוי, שלא התכוון להינשא לה. קשר זה סיפק לה את צרכיה הרגשיים במשך שלוש שנים, וברגע שנעשה גורם לוחרץ, היא ניתקה אותו.

אימהות והלגיטימציה לבנות בית חדש

שני הבנים הגדולים של הגיס הבכור של יוסרא תכננו לבנות שתי יחידות דיור על אדמת המשפחה המשותפת בפאתי הכפר, אזור שהחל להתאכלס בזוגות

צעירים שלא נותרה להם אדמה לבנייה במרכז המאוכלס בכפר. גם לילדיה של יוסרא היתה זכות ירושה בחלקת האדמה המשותפת, והיא נלחמה כדי להתחיל לבנות שתי יחידות דיור לשני בניה, מחשש שמא ינושלו מזכותם על ידי בני דודם. לאחר שניסו להניא אותה מהחלטתה, לא נותר לגיסים אלא להסכים לבנות בית משותף לכל בני הדודים הזכרים. תוך כדי תהליך הבנייה, אשר ארך שלוש שנים, החלה יוסרא לשקול לעבור לגור באחת מיחידות הדיור של בניה, וכך לשפר את תנאי מגוריה ולהתרחק מסביבת המגורים של המשפחה המורחבת, לפחות עד שיינשא בנה הצעיר. עם תום הבנייה היא ריהטה את הבית והחלה לשהות בו עם ילדיה בסופי השבוע. בכל ביקור היא העבירה חלק מהבגדים ומהחפצים של המשפחה, ובשבוע הראשון של חופשת בית הספר בקיץ, ארזה את שארית הבגדים ונשארה לגור עם ילדיה בבית החדש. כך העמידה את משפחת המוצא שלה ואת משפחת בעלה בפני עובדה מוגמרת. הללו החלו להפציר בה לחזור לביתה, אך היא טענה שהיא חייבת להגן על הבית מפני שכנים שמתכננים לפלוש לאדמה הפרטית שלה. עוד היא טענה שמאחר שבני הגיס הם בני משפחה שלה ושל ילדיה, היא אינה חיה הרחק מהמשפחה. בתגובה נידר אותה בני משפחתה ונמנעו מלבקר אותה. הם ראו את רצונה של יוסרא לשפר את תנאי חייה כקנאה בבני הגיס ובנשותיהם. יוסרא לא הגיחה לתגובות לרפות את ידיה והמשיכה לקבל עידוד מהגורמים הרשמיים להכניס שינויים נוספים בחייה.

ניצול משבר של האלמנה כאסטרטגיה לשיקום הסמכות הפטריארכלית

בשנה האחרונה בחטיבת ביניים החלו להידרדר הישגיו הלימודיים של בנה של יוסרא, צלאח (אז בן 15). צלאח נעשה אלים, זלזל בסמכות בית הספר, שהה מתוך לבית ללא אישור או ידיעה של אמו, חבר לחבורת רחוב, עישן, הימר במכונות הימורים, גנב כסף מאמו ושבר רהיטים כשהיא ניסתה לשלוט בו. ניסיונות התערבות של גורמים רשמיים – בהם יועצת בית הספר, מורה פרטי, עובדת סוציאלית, עובד נוער ופסיכולוג – עלו בתוהו. יוסרא האמינה שהמעבר לדירה החדשה יאפשר לה לשלוט בילדיה טוב יותר, אך צלאח סולק מבית הספר היוקרתי לאחר מקצועי, ולאחר חודשים אחדים סולק גם מבית הספר המקצועי מטעמים דומים.

יום אחד, לאחר שצלאח זרע הרס רב בדירה והרביץ לאחיו ולאמו, התקשרה יוסרא לאחיה וביקשה עזרה כדי לרסן את צלאח. האב, האחים ואחי הבעל התכנסו בבית החדש של יוסרא והעמידו בפניה אולטימטום: או שתחזור אתם לביתה הישן, או שיעבירו מיד את כל הילדים ממשמורתה. בתחושת כישלון, מוכת הלם ומוכסת, ארזה יוסרא את בגדי ילדיה וחזרה לביתה הישן, כדי לחיות תחת עיניהם הפקוחות של אחיה, אביה וגיסיה. מיד לאחר מכן מינו הגברים את צלאח ל"גבר של הבית", האחראי על אמו, על אחיו ועל אחיותיו.

הקואליציה עם הבן הבכור שברה את נפשה של יוסרא ואת סמכותה ההורית, ובד בבד שיקמה את הסמכות המסורתית הפטריארכלית והעלתה את קרנה. במשך כחמישה חודשים ציפתה יוסרא שקרוביה ירסנו את התנהגות בנה, אך בכל פעם שמיהרו לביתה לשמע הצעקות וההרס שזרע הבן, האשימו אותה בכישלונה כאם וביקרו את התנהגותה ואת סגנון חייה ה"מודרני".

לבסוף, לאחר שנועצה עם גורמי תמיכה רשמיים, מנעה יוסרא כל מעורבות חיצונית בתוך ביתה. היא הודיעה לאביה, ודרכו לשאר קרובי המשפחה, שהיא נשארת לגור בביתה הישן כדי לשקם את התנהגותו של בנה הבכור, ולא את התנהגותה שלה, ושתמשיך לגור שם עד שצלאח יסיים את לימודיו בבית הספר התיכון (השלישי שהועבר אליו). בינתיים היא תלון עם ילדיה בביתה החדש בכל סוף שבוע.

יוסרא מסכמת את ניסיונה: "הם כפו עליי את עמדתם לזמן מה. לא התנגדתי, כי זה היה גם לטובת שאר ילדי בתקופה הקשה ההיא. האימהות החד-הורית לימדה אותי להעריך תכונות שניחנתי בהן; למדתי שאני שקולה ופקחית מהם. החיים לימדו אותי לשלוט בחיי, ואותם הם לימדו רק איך לשלוט ביי".

דיון

תהליכי סוציאליזציה במשפחה הערבית הופכים את הפרט לתלוי נפשית, כלכלית וחברתית בקולקטיב.⁸ מנגד נכנסים לחייה של האישה החד-הורית גורמי סיוע רשמיים או רשמיים למחצה, כגון עובדות סוציאליות, יועצות חינוכיות, עובדות קהילתיות, ארגוני נשים למיניהם ועוד, המשמשים כגורמי תרבות (acculturation) ומעניקים לה הזדמנות ללמוד, להיחשף למרכיבים של תרבות חדשה ולברור מתוכם כרצונה. תהליך תרבות זה הוא אפוא מנוף אפשרי לשינוי.

איך תהליכים אלה משפיעים על תחושת הרווחה הפסיכו-חברתית של הפרט? במקרה של יוסרא הסתמן מאבק גלוי בין מגמות של חברות – המונעות עצמאות מגשים – בהנהגת המשפחה המורחבת הפטריארכלית ובפיקוחה, ובין מגמות של תרבות בהנהגת גורמים רשמיים ורשמיים למחצה המאיימים על התרבות המסורתית. יוסרא בחרה להשתנות ולוותר על חלקים מהתנהגותה המסורתית, ועל כן, במקום לראות בה אישה חזקה, פקחית ומתפקדת, היא נחשבה סוררת בעיני בני משפחתה והקהילה הקרובה, המתפקדים במקרה זה כשומרי הסף של התרבות המסורתית. על פי המסורת, אישה ערבית אמורה להתייחס להוריה, לבעלה, להורי בעלה ולגיסיה

המבוגרים ממנה כבעלי מרות הממוקמים מעליה בהיררכיה של סמכות וכוח.⁹ עראף-בדר (1995) ממקמת את האישה הערבייה בישראל בתחתית הסולם החברתי, הפוליטי והכלכלי.

ישראל, אישה חכמה וחזקה מבחינה רגשית, לא הראתה חוסר תקווה או חולשה כצפוי (עבד אל-נאצר [ללא שנת פרסום]), וההתפתחויות בחייה לא תאמו את הציפיות מאלמנה ערבייה; התמודדותה לא תאמה גם את המחקרים על אלמנות ערביות¹⁰ ששוקעות באבל לתקופה ממושכת, ובכך פוגעות עוד ברווחתן הנפשית, הרגשית והחברתית. גם מצבה הכלכלי השתפר בניגוד לממצאי המחקרים של גבעון-סיני (2000), מדזיני (1987) ובראון, הרמל וקמינסקי (1991), שמצאו שהכנסתן של אלמנות נפגעת במידה ניכרת, עד כדי הישענות על משפחת המוצא. ישראל היתה במצב לא שגרתי כאלמנה בסביבתה: במקום שהאובדן יהיה לה לשבר, הוא היה לה למנוף; חוקי רווחה של המדינה, נסיבות המוות והפיצויים עשו אותה עשירה יותר ממשפחת המוצא שלה או של בעלה, אפשרו לה לרכוש השכלה ומקצוע בתוך סביבה לא משכילה, ושיפרו את תנאי מגוריה בתוך סביבה ענייה מאוד. ניצול התמיכה הרשמית עד תום אפשר לה לבסס את תחושת הרווחה שלא כמו רוב הנשים הערביות במצבה (גרושקא-לזובר 1999).

התנהגותה המסתגלת של ישראל השאירה את משפחת הבעל המסורתית – אשר מצפה שהאלמנה תאמץ את התפקיד המסורתי הננוע ולא את תפקיד האישה החד-הורית (גבעון-סיני 2000) – בלא כלים מתאימים. הם לא יזמו את החזרתה לבית הוריה כי היא נשואה בתוך משפחתה המורחבת, היא לא התחתנה עם אחד האחים שנשארו בחיים, וגם לא נזקקה למנהיגות הפטריארכלית החברתית או הכלכלית שלהם. לאחר שהכריזה ישראל שהיא תפעל למען הגנת זכויות ילדיה בירושה של המשפחה המורחבת, נוכחו אחי הבעל שהיא מעין שותפה להם במקום אחיהם המת. במציאות בלתי נורמטיבית זו, חברי הפטריארכים בדמותם של אחים ובני דודים ליצירת קולקטיב שתפקידו לייצר מחדש ולשמר את הסמכות הפטריארכלית המגנה על רווחת הזכרים על חשבון רווחת הנשים (אל-חידרי 2003; חדאד 2003). טאהא-פאהום (2002) גילתה שהניסיון של הפטריארכים הסובבים את האלמנה למצוא דרכים לשלוט מחדש בהתנהגותה הוא תגובה נפוצה. אם כן, תגובת הפטריארכים נגד ישראל מוכיחה שגבעון-סיני (2000) ומדזיני (1987) צדקו כשטענו שהמשפחה הערבית המורחבת מספקת שני תפקידים בחייה של אלמנה: תמיכה בלתי רשמית ודיכוי נפשי וחברתי.

שוקרי (1997) (Shukri) וחמאדי (1999) (Hamadeh) טענו שנשים משתמשות

9. אביצור 1987; Al-Haj 1987.
10. מדזיני 1987; גבעון-סיני 2000; Al-Krenawi 1996; Katz 1990; 1991.

בטקט שנותן לאחיהן הרגשה שהן תלויות בהם. נשים מודעות לכך שבהקשר של נישואים לבטח יתעוררו בעיות עם הבעל או עם משפחתו ושלנשים לא תהיה יכולת לפתור אותן בכוחות עצמן. לכן נשים ממשיכות גם לאחר נישואיהן להשקיע בקשר עם אביהן ואחיהן ולטפח אותם, שכן הוא הבטוח ביותר בשבילן. מבחינה מסורתית האחים הם אפוא הביטחון הכלכלי הממוסד והבטוח ביותר של נשים, ולכן הטענה היא שנשים ממירות, בכוונה תחילה או בלא דעת, את זכותן הכלכלית בירושה בכוחה של התמיכה החברתית-פוליטית של האחים. ישראל סירבה לוותר על כוחה הכלכלי לטובת אחיה, אך נמנעה מלסרב להם כשציוו עליה לחזור מיד לביתה הישן; היא רצתה להמשיך להשקיע בקשר אתם כדי שיואלו להגן עליה בעת הצורך, ועל כן התנהגה בהכנעה. אילו הכריזו עליה קרובי משפחתה כסוררת, היתה ישראל עומדת בפני סכנת חיים, נידוי חברתי, ואפשרות מרידה של ילדיה נגדה. הכניעה להחלטות הפוגעות של המשפחה המורחבת היתה אפוא מעין אסטרטגיה והשקעה לטווח ארוך כדי להמשיך ולזכות בעתיד בתמיכה המיוחלת.

ניסיונה של ישראל במעברים בין מודרניזציה למסורתיות, או במילים אחרות, שינוי מעמדה של האישה הערבייה, דורש שינויים מתוזמנים בתוך סביבתה האקולוגית. כשעל האישה חלות דרישות המודרנה לרכוש השכלה, ללמוד מקצוע ולהיות פעילה בפוליטיקה המקומית והארצית, על המשפחה, הקהילה והחברה חלה דרישה מקבילה לאמץ עקרונות אידיאולוגיים של שוויון מגדרי וצדק חברתי. הניסיון בשטח, כמו ניסיונה של ישראל, מלמד ששינויים חד-צדדיים בקרב הנשים הם טכניים או אסטרטגיים, אך לא עקרוניים. שינויים אלה, כשאנם מלווים בשינויים ערכיים בסביבתן של הנשים, גורמים לגברים המשמעותיים לארוב להן ולחפש אחרי כישלונותיהן במקום לתמוך בהן. פירושים אינטרסנטיים של חוקי דת בקרב גורמים שמרניים מעודדים את הגברים לשמר את המצב הקיים, וכך מגטרלים את תנופת השינוי שיוזמות הנשים.

בחישים השנה האחרונות הושקעו מאמצים אדירים ב"שכנוע" הגברים ש"יתירו" לבנותיהם ולאחיותיהם לרכוש השכלה, ללמוד מקצוע ולהתחיל לעסוק בעבודה שכירה. לא הושקעו מאמצים דומים בחינוך שני המינים לאמץ מערכת ערכים שתתאים לשינוי המיוחל. בזמן שנשים קיבלו על עצמן תפקידים נוספים כגון עבודה מחוץ לבית, גברים שימרו את הערכים המסורתיים, והחברה לא פתחה לדיון מקיף ומעמיק את נושא האפטרופסות החברתית והכלכלית של גברים על נשים. כך נוצרו בעיות חדשות בתחום המשפחה והזוגיות. כמו כן, נושא השוויון כצדק חברתי לא נדון כנושא בעל חשיבות והשפעה על רווחת הנשים והחברה.

בתקופה של שינוי, כשהחברה יכולה לבחור בין ערכים חדשים לערכים מסורתיים, החברה הפטריארכלית תבחר בערכים שישירתו את המשכיותה.

השכלת נשים ועבודתן מחוץ לבית בעבודה שכירה שיפרו את כוחם הכלכלי של גברים ושחררו אותם מהאחריות הכלכלית הבלעדית שהיתה מוטלת עליהם, ולכן הם אפשרו את שינוי הערכים הזה. אך התרומה הכלכלית של הנשים לא הביאה לשוויון שלהן מול הגברים. כדי להמשיך לשלוט בנשים במצב הקיים, הגברים בחברה הפטריארכלית מלהטטים בין ערכים שמרניים (לדוגמה, הדת מחייבת אותך לציית לבעלך) למודרניים (לדוגמה, במציאות העכשווית כל הנשים חייבות לעבוד ולתרום לכלכלת הבית). שילוב זה מותיר את הנשים בתסכול ובמלכוד (Abu-Baker 2005), וההתמודדות המתמדת עם בעיות יומיומיות אלו פוגעת בתחושת הרווחה הפסיכו-חברתית שלהן, ובעקבות כך גם של משפחותיהן הגרעיניות.

העיקרון המנחה את המשפחה הערבית הוא שימור סמכותם של המבוגרים כלפי הצעירים ושל הזכרים כלפי הנקבות.¹¹ כשהמשפחה המורחבת חוששת לאבד את השליטה הפטריארכלית, גברים שוברים את עקרון סמכות הגיל ומקדמים את עקרון הסמכות המגדרית. כך הגברים במשפחה של יוסרא עודדו את בנה, בן 15, נער במצוקה, לשלוט באמו ובמשפחתו. חציית גבולות של תפקידים בין-דוריים היא התנהגות דיספונקציונלית המצביעה על פגם תפקודי במערכת הכללית. הפטריארכיה בחרה בנער מתבגר כדי לשלוט באמצעותו בהתנהגותה של אלמנה עצמאית. הגברים המשמעותיים בחרו בפתרון שהוא בעיה בפני עצמה, בלי להתמקד בפתרון הבעיה האמיתית של הנער הסובל ממצוקה. העיקרון שהנחה אותם היה שימור הפטריארכיה ומניעת העצמה ועצמאות מנשים בכל מחיר.

עם זאת, ביכולתם של גורמים שמרניים גם לתמוך ברווחה של הפרט ולעודד שינוי חברתי. לדוגמה, נישואי בני דודים הם אמנם מנהג מסורתי שמלכד את המשפחה המורחבת, שומר על הרכוש בתוך המשפחה, מקפיד את זכות הירושה של נשים ומשמר את כוחה של הפטריארכיה (אל-חידרי 2003). אך בגלל הנישואים בתוך המשפחה, שמעודדים דפוס של נישואי חליפין, כל הנשים הן למעשה קרובות משפחה, וקרבה זו יוצרת ביניהן ערבות הדדית מבחינת רווחתן הפסיכו-חברתית, כך שכישלון של מערכת נישואים אחת מאיימת על כל שאר המערכות. במשפחת המוצא של יוסרא, שלושה זוגות של בני דודים התחתנו בנישואי חליפין (היא, אחותה ואחיה), והמבנה הפטריארכלי אמנם התחזק מכך, אבל התחזקה גם התמיכה הנפשית והחברתית ההדדית בין הנשים. יוסרא יכלה לממש את תוכניותיה ולשנות את מצבה הודות להבנה, לתמיכה ולסיוע של הנשים קרובות משפחה. נשים אלה היו גם מגשרות ומפשרות בינה ובין הגברים, אביה, אחיה וגיסיה. יוסרא גייסה אותן באמצעות שיחות מקדימות ארוכות על תוכניותיה, ובבוא העת

ביקשה מהן להכין את הקרקע עם בעליהן לפני שישבה היא לדון אתם. חקר הדינמיקה של השינוי במשפחה הערבית מגלה שתהליך המודרניזציה אינו חדגוני וחד-כיווני. בקרב קבוצה של נשים ערביות מוסלמיות, התנהגות מודרנית תכלול אימוץ של לבוש דתי, שמירה על סגנון חיים ספורטיבי, השלמת השכלה, רכישת מקצוע, שימור תפקידים מגדריים בתוך המשפחה, ושמירה על קשרים משפחתיים וקהילתיים ענפים. בעולם הערבי המוסלמי אפשר לראות היום נשים שמשמשות בדרכים מסורתיות כדי לקדם שינוי. הלבוש המסורתי הדתי היה בשביל יוסרא, וכמוה בשביל נשים רבות, מגן מפני הביקורת החברתית ועזר לה ולהן לצאת בחופשיות יחסית מהספרה הפרטית לציבורית.¹² גם עזרתן של נשים זו לזו בעבודות הבית היומיות ובשמירה על הילדים יכולה להיחשב שימוש בכוח העבודה המסורתי שלהן כדי לקדם את המודרניזציה בקרב נשים אחרות (אבר-בקר 1998). סוד הצלחתה של יוסרא טמון ביכולת התמרון שלה ובקריאה נכונה את המפה המשפחתית והחברתית: "אני רוצה לחיות ולשפר את מצבי. אני רוצה עתיד טוב יותר לבנותי. זה הכי טוב שאני יכולה לעשות בתנאים של הכפר שלי ועם קרובי משפחה כמו שלי". קפלן (Caplan 1982) טוען שתפקודו של אדם לאחר משבר תלוי בסוג ובמידה של התמיכה שהוא מקבל, בייחוד במעגלי התמיכה הסמוכים לו, כגון המשפחה. במרוצת השנים למדה יוסרא להסתייע בגורמים רבים כדי להשיג את זכויותיה, חלקם בתוך הקהילה המסורתית ואחרים מקרב אנשי מקצוע וגורמי רווחה רשמיים, הכול למען הישרדותה ושימור הישגיה הלא שגרתיים בנסיבות שהיא חיה בהן. כדי לסייע טוב יותר לנשים ערביות הנמצאות במצב משפחתי וחברתי לא שגורתי, כמו נשים חד-הוריות, על גורמי רווחה רשמיים כגון משרד הרווחה ללמוד את המבנה הייחודי של התרבות הערבית¹³ ולהתאים את הפרויקטים הייעודיים ברמה של פרט, משפחה וקהילה בכל יישוב ויישוב. לדוגמה, מלבד עבודה ישירה עם הנשים החד-הוריות ועם ילדיהן, יש לשקול לעבוד על שינוי עמדות בקרב הגברים המשמעותיים במשפחותיהן של נשים אלו, כגון אבות, אחים, בנים, גיסים וכדומה. השקעה זו מטרתה להביא לשינוי ביסודותיו של המבנה הערכי ולא רק במסגרת המסורתית, או במילים אחרות, שינוי ממדרגה שנייה (second order change). שינוי זה יעודד נשים חד-הוריות לשפר את רווחתן, לשמר את הישגיהן ולשורר בהצלחה בתוך המציאות החברתית והנפשית הקשה שלאחר האובדן.

מחקרים על שינוי מעמדן של נשים ערביות מדגישים את הנתונים הסטטיסטיים ומתעלמים מהתהליכים הנפשיים המלווים את תהליכי השינוי

12. מכלויד 1999; אבר-בקר 2002; Moghadam 1993.

13. חאג' יחיא 1994; גבעון-סיני 2000; Al-Krenawi 1996; Dwairy and Van-Sickle 2000.

1006: Dwairy 1997; Abu-Baker 2006

11. שראבי 1987; חאג' יחיא 1994; Barakat 1993.

הללו. מאמר זה ניסה להביא דוגמה חיה של הקונפליקטים החברתיים והנפשיים המלווים אישה אלמנה שהנסיבות הטרגיות אפשרו לה ללמוד, לרכוש מקצוע, להרחיב את המעגלים החברתיים אל מחוץ לגבולות המשפחה המורחבת, לנהל את כספיה ולתכנן באופן עצמאי את עתיד ילדיה. יוסרא עברה תהליכים אלו בעקבות התאלמנותה; גברים במצבה יהיו משוחררים מקונפליקטים דומים, ואף יקבלו סיוע מהקהילה כדי לשפר במהירות את מצבם הפסיכו-חברתי. ואולם, עמדה דיפרנציאלית זו מאפשרת לאלמנה, כפי שמוכיח המקרה של יוסרא, לשאת ולתת כדי לשפר את עמדותיה. יוסרא השכילה להשתמש במשאבים שעמדו לרשותה כדי לייצר מצב מתמיד של מיקוח על זכויותיה, וכך לשפר את תנאי חייה וחיי ילדיה. המקרה של יוסרא מלמד על יחסי הגומלין שבין כוחה הפוטנציאלי של האלמנה ובין מגבלות כוחם של שומרי הסף של המסורת. המפתח לשינוי במאזן הכוחות המסורתי היה אפוא כפול: מצד אחד, משאבים שעמדו לרשותה של יוסרא, ומצד אחר, נכונותה להתמקח ולהתעמת במידה עם מייצגי הדרשות המסורתיות, ואף "לפדות את עצמה" על ידי מתן "שוחד" לפטריארכים כדי לשפר את רוחותה. כך נהנו שני הצדדים מהרגשה שווה של שליטה על המצב, קרי על האחר, על המסורת ועל תהליך המודרניזציה.

למרות הקשיים שהיא חווה עם משפחתה הגרעינית והמורחבת, יוסרא היא היום דגם לחיקוי לאלמנות אחרות בכפרה וביישובים סמוכים, המכירות אותה מהפעילויות המשותפות של תוכניות רווחה רשמיות עם נשים חדר-הוריות. אם היא תצליח לשוב ולעבור לביתה החדש, התנהגותה תעודד נשים נוספות לבחון את גבולות השינוי המוענק להן על ידי גורמי תמיכה רשמיים ולא רשמיים.

רשימת מקורות

- אברבקר, ח', 1998. בדרך לא סלולה: נשים ערביות כמנהיגות פוליטיות בישראל, רעננה: המרכז לחקר החברה הערבית בישראל.
- , 2001. מדיניות הרווחה החברתית והחינוכית בקרב האוכלוסייה הערבית בישראל, סדרת ניירות עמדה, ירושלים: המרכז לחקר החברה הערבית בישראל.
- , 2002. "נשים ערביות, מין ומיעויות: נוכחות החברה הערבית ותרבותה בטיפול פסיכולוגי חוגי בקרב נשים פלסטיניות", המורה החדש מג: 229-245.
- , 2007. "המשפחה הפלסטינית בישראל", ש' משעל (אחראי אקדמי), א' קופמן, ח' אברבקר וע' סער, החברה הערבית בישראל, רעננה: האוניברסיטה הפתוחה, עמ' 155-269.
- אביצור, מ', 1987. "המשפחה הערבית: מסורת ותמורה", ח' גרנות (עורך), המשפחה הישראלית, ירושלים: מועצת בתי הספר לעבודה סוציאלית בישראל, עמ' 99-115.
- אזריל, פ', 2004. אל-מסאלה אל-נסאיה פי אל-ח'טאב אל-ערבי אל-חדית' מן אל-

תחריד אלא אל-תחרד [נושא הנשים בנרטיב הערכי המודרני משחרור להשתחררות], אל-קאהרה: אל-מג'לס אל-אעלא ללח'קאפה.

אל-בו'ארי, א', 1986. כיתאב אל-נוכאח: שרח אל-אמאם אל-חאפז אחמד בן עלי בן חג'ר אל-עסקלאני [ספר הנישואים: פענוח האמאם אל-חאפז אחמד בן עלי בן חג'ר אל-עסקלאני], בירות: דאר אל-בלאע'ה, מואסט אל-עלה.

אל-חידרי, א', 2003. אל-נדי'אם אל-אבוי ואישכאליית אל-ג'נס ענד אל-ערב [הפטריארכיה ונושא המין בקרב הערבים], בירות: דאר אל-סאקי.

בראון, י', י' הרמל וש' קמינסקי, 1991. משפחות חד הוריות: צרכים ודרכי התמודדות, ירושלים: משרד העבודה והרווחה.

גבעון-סיני, ד', 2000. "הקשר בין מערכות תמיכה לבין רווחה אישית של אלמנות ערביות", עבודת מוסמך, הפקולטה ללימודי רווחה ובריאות, בית הספר לעבודה סוציאלית, אוניברסיטת חיפה.

גרושקא-לזובר, ש', 1999. "המשפחה החד-הורית הערבית ביפו: השפעת התמיכה החברתית, תחושת הקהירנטיות ועמדות כלפי חדר-הוריות, על תחושת הרווחה, תוך השוואה עם משפחות חד-הוריות יהודיות", עבודת מוסמך, הפקולטה ללימודי רווחה ובריאות, בית הספר לעבודה סוציאלית, אוניברסיטת חיפה.

דאהר, א'ג', 1987. אל-מראה אל-ערבייה [האישה הערבית], ארבוד, אל-ארדן: דאר ומכתב אל-כנדי לנשר ואל-תויע.

חאג' יחיא, מ', 1994. "המשפחה הערבית בישראל: ערכיה התרבותיים וזיקתם לעבודה הסוציאלית", חברה ורווחה 43(4): 249-264.

חג'אב, נ', 1988. אל-מראה אל-ערבייה: דעה אלא אל-תע'יר [האישה הערבית: הזמנה לשינוי], לנדן: ריאר אל-רייס ללכותב ואל-נשר.

חדאד, א'י', 2003. "אל-אסלאם ואל-ג'נוסה: אומא פ' אל-עאלם אל-ערבי אל-מתע'יר" [האסלאם והמגדר: בעיות בתוך העולם הערבי המשתנה], א'י' חדאד וג'ל אספוזיתו (עורכים), אל-אסלאם, אל-ג'נוסה ואל-תע'יר אל-אג'תימאעי [האסלאם, המגדר והשינוי החברתי], תרגום אמל משרקי, עמאן: אל-אהלייה לנשר ואל-תאזיע.

טאהא-פאהום, א', 2002. "דפוסי התמודדות, תמיכה חברתית, עמדות כלפי הגירושין ותחושת רווחה ותפקוד בקרב גברים ונשים ערבים מוסלמים גרושים", עבודת מוסמך, הפקולטה ללימודי רווחה ובריאות, בית הספר לעבודה סוציאלית, אוניברסיטת חיפה.

כהן, א', 1996. "תחושת רווחה: ראשי משפחות חד-הוריות בהשוואה למשפחות דו-הוריות", ביטחון סוציאלי 48: 129-142.

כהן, א', ו' לבנברג, 1994. "גירושין בחברה: מי זקוק לעזרה? מערכות התמיכה באב ובאם גרושים המגדלים את ילדיהם בעצמם", ביטחון סוציאלי 41: 57-72.

מדוני, ב', 1987. "מערכות תמיכה ורווחה אישית בחברה מסורתית באלמנות צה"ל דרוניות", עבודת מוסמך, הפקולטה ללימודי רווחה ובריאות, בית הספר לעבודה סוציאלית, אוניברסיטת חיפה.

מכליד, א'ע', 1999. אל-תחגי'וב אל-האדי: אל-מראה אל-עאמלה ואל-תחגי'וב אל-ג'דיד ואל-תע'יר פי אל-קאהרה [חיגי'אב שקט: האישה העובדת, החגי'אב החדש והשינוי בקהיר], תרגום א' יוסף, אל-קאהרה: מולתקה אל-מראה ואל-ד'אכרה.

מלקינסון, ר', ו' סויה, 1995. "העצמה: תיאוריה ויישום עם משפחות ערביות", במשפחה 38: 31-45.

סלים, מ', 1999. "אודאע אל-מראה אל-ערבייה" [מצב האישה הערבית], מ' סלים

- the Elite, New York: Columbia University Press.
- Barakat, H., 1985. "The Arab Family and the Challenge of Social Transformation," in E. W. Fernea (ed.), *Women and the Family in the Middle East: New Voices of Change*, Austin: University of Texas Press, pp. 27-48.
- , 1993. *The Arab World: Society, Culture and State*, Berkeley: University of California Press.
- Caplan, G., 1982. "The Family as a Support System," in H. I. McCubbin, A. E. Cauble and J. M. Patterson (eds.), *Family Stress, Coping and Social Support*, Springfield, Ill.: Charles Thomas Publications, pp. 200-220.
- Dwairy, M., 1997. "Addressing the Repressed Needs of the Arabic Client," *Cultural Diversity and Mental Health* 3(1): 1-12.
- , 1998. *Cross Cultural Counseling: The Arab-Palestinian Case*, New York: The Haworth Press.
- Dwairy, M., and T. D. Van-Sickle, 1996. "Western Psychotherapy in Traditional Arabic Societies," *Clinical Psychology Review* 16(3): 231-249.
- Hamadeh, N. S., 1999. "Wives and Daughters," in S. Joseph (ed.), *Intimate Selving: Self, Gender and Identity in Arab Families*, Syracuse, NY: Syracuse University Press, pp. 141-173.
- Joseph, S. (ed.), 1999. *Intimate Selving: Self, Gender and Identity in Arab Families*, Syracuse, NY: Syracuse University Press.
- , 2000. "Civic Myths, Citizenship, and Gender in Lebanon," in idem (ed.), *Gender and Citizenship in the Middle East*, Syracuse, NY: Syracuse University Press, pp. 107-136.
- Katz, R., 1990. "Widowhood in a Traditional Segment of Israeli Society: The Case of Divorced and Married Mothers in Israel," *Journal of Divorce and Remarriage* 14(34): 203-218.
- , 1991. "Marital Status and Well-Being: A Comparison of Widowed, Divorced and Married Mothers in Israel," *Journal of Divorce and Remarriage* 14(34): 203-218.
- Layish, A., 1982. *Marriage, Divorce and Succession in the Druze Family*, Leiden, Netherlands: Brill.
- Lewin-Epstein, N., and M. Semyonov, 1992. "Modernization and Subordination: Arab Women in the Israeli Labor-Force," *European Sociological Review* 8(1): 39-51.
- Marks, N., and S. McLanahan, 1993. "Gender, Family Structure and Social Support among Parents," *Journal of Marriage and Family* 55: 481-493.
- Moghadam, M. V., 1993. *Modernizing Women: Gender and Social Change in the Middle East*, Cairo: The American University in Cairo Press.
- Nelson, C., 1974. "Public and Private Politics: Woman in the Middle

- (עורכת), אל-מראה אל-ערבייה בין ת'קל אל-ואקע ותלעא אל-תחרד [האשה הערבית בין כובד המציאות לשאיפות השחרור] (סדרת אל-מסתקבל אל-ערבי [העיתון הערבי], 15), בירות: מרכז דראסאט אל-וחדה אל-ערבייה, עמ' 54-13.
- עבד אל-נאצר, מ' (ללא שנת פרסום). המום אל-מראה: תחליל שאמל למשאכל אל-מראה אל-נפטייה [ראגות האשה: ניתוח מקיף לבעיות הנפשיות של האשה], אל-קאהרה: מכתבת מדבולי.
- עזאזיה, פ', 1995. "שירותי הרווחה במגזר הערבי בישראל: תמונת מצב", המורה החדש לז: 212-207.
- עראף-כדר, כ', 1995. "האשה הערבית בישראל לקראת המאה העשרים ואחת", המורה החדש לז: 218-213.
- שאול, י', 1986. "הקשר בין דימוי עצמי של אמהות במשפחות חד-הוריות לבין מידת נכונותן להסתייע במערכות תמיכה", עבודת מוסמך, המחלקה לחינוך, אוניברסיטת בראילן.
- שראבי, ה', 1987. מוקדמא לדראסאט אל-מג'תמע אל-ערבי [מבוא לחקר החברה הערבית], בירות: דאר אל-טליעה.
- Abu-Baker, K., 2003a. "Marital Problems Among Arab Families: Between Cultural and Family Therapy Interventions," *Arab Studies Quarterly, Special Issue: Social Work in the Arab World* 25(4): 53-74.
- , 2003b. "'Career Women' or Working Women? Change Versus Stability for Young Palestinian Women in Israel," *The Journal of Israeli History, Special Issue: Women's Time (Part II)*: 85-109.
- , 2004. "Analysis of Support Groups," in K. Abu-Baker (ed.), *Women, Armed Conflict and Loss: The Mental Health of Palestinian Women in the Occupied Territories*, Jerusalem: Women's Studies Center, pp. 60-98.
- , 2005. "The Impact of Social Values on the Psychology of Gender among Arab Couples: A View from Psychotherapy," *Israel Journal of Psychiatry* 42(2): 106-114.
- , 2006. "Family Therapy with Arab/Muslim Women," in M. Dwairy (ed.), *Counseling and Psychotherapy with Arabs and Muslims: A Culturally Sensitive Approach*, New York: Teachers College Press, pp. 120-137.
- Al-Haj, M., 1987. *Social Change and Family Processes: Arab Communities in Shefar-Am*, Boulder, Colo.: Westview Press.
- Al-Krenawi, A., 1996. "Group Work with Bedouin Widows of the Negev in a Medical Clinic," *Affilia* 11(3): 303-318.
- Al-Krenawi, A., and J. R. Graham, 1998. "Divorce among Muslim Arab Women in Israel," *Journal of Divorce and Remarriage* 29(3/4): 103-119.
- Al-Mernissi, F., 1996. *Women Rebellion and Islamic Memory*, London: Palgrave Macmillan.
- Al-Torki, S., 1986. *Women in Saudi Arabia: Ideology and Behavior among*

- Eastern World," *American Ethnologist* 1: 551-564.
- Philippe, F., 1996. "The Arab World: The Family as Fortress," in A. Burguière, C. Klapish-Zuber, M. Sogalen and F. Zonabend (eds.), *A History of the Family vii: The impact of Modernity*, Cambridge, Mass.: Belknap Press, pp. 339-374.
- Sa'ar, A., 2004. "Many Ways of Becoming a Woman," *Ethnology* 23(1): 1-18.
- Shukri, S. J. A., 1997. *Arab Women: Unequal Partners in Development*, England: Avebury.
- Stylianou, S. K., and M. L. S. Vachon, 1993. "The Role of Social Support in Bereavement," in M. S. Stroebe, W. Stroebe and R. O. Hansson (eds.), *Handbook of Bereavement*, Cambridge, UK; New York, NY: Cambridge University press, pp. 397-411.

נשים פלסטיניות בישראל:

זהות, יחסי כוח
והתמודדות

הספר נשים פלסטיניות בישראל: זהות, יחסי כוח והתמודדות מבקש להציע קריאה מחודשת של המושגים "התמודדות" ו"סוכנות" בהקשר של נשים פלסטיניות אזרחיות ישראל. הספר מאיר את דרכי ההתמודדות הייחודיות של נשים אלו כמשקפות הן מקורות כוח תרבותיים, כפי שמקובל להראות בשיח הפמיניסטי המזרח-תיכוני, והן מקורות כוח הנגזרים ממצבן הלאומי הייחודי, קרי מהאפשרויות הטמונות במרחב הישראלי דווקא.

המושג "התמודדות" מתייחס לאסטרטגיות הנקוטות בידי הנשים הפלסטיניות לנוכח מבני כוח מרובים, פלסטיניים וישראליים, שמכתיבים את תנאי חייהן, את זהותן, וכן את מרחבי הסוכנות הזמינים להן - כגון מדינה, פטריארכיה, משפחה, זוגיות, נישואים והשכלה. אסטרטגיות אלו מתבטאות בהתנהלות דיאלקטית בחברה הפלסטינית, בחברה הישראלית ובמרווח שביניהן. עם זאת, לעתים נבצר מנשים לשאוב כוח מהמרחבים התרבותיים (פלסטיניים או ישראליים), והן פונות להתמודדות פסיכולוגית פנימית, המסתייעת בעולם הגופש הפרטי. האפשרות לנוע בין רבדים חברתיים לפסיכולוגיים תלויה במידת הקשיות או הרפיון של מבני הכוח והשליטה שעמם הן מתמודדות.

הספר מבקש להשמיע את הקול הנשי הפלסטיני החבוי ולבטא את ניסיון חייהן של נשים פלסטיניות. מן המאמרים המקובצים בו נובעת התובנה שמשמעות הדיכוי, אורחות החיים וההתמודדות היומיומית היא תלוית הקשר ומשתנה לפי המיקום הגיאוגרפי, הפוליטיקה, התרבות והחברה. באמצעות ייצוגם של קולות רבים מבעד לעמדות מחקריות ממגוון דיסציפלינות, מתבהרת המשגה חברתית-תרבותית של אופני ההתמודדות של נשים פלסטיניות בישראל ונחשפים שלל היבטים של התמודדות, סוכנות וזהות של נשים אלו.

הוצאה לאור: נעמי וינר-לוי

לוח, יור: נעמי וינר-לוי

www.kibutz-poalim.co.il
www.vanleer.org.il



0 00310005152 1
דאנקורד 31-5152

מחיר מומלץ 92 ש"ח



מכון ון ליר בירושלים
THE VAN LEER JERUSALEM INSTITUTE
معهد فان لير في القدس

נשים פלסטיניות בישראל: זהות, יחסי כוח והתמודדות

עורכות

סראב אבורביעה-קווידר | נעמי וינר-לוי



מכון ון ליר בירושלים | הוצאת הקיבוץ המאוחד

תוכן העניינים

סראב אברביעה-קוידר | נעמי וינר-לוי
מבוא – נשים פלסטיניות בישראל: זהות, יחסי כוח והתמודדות 7

שער ראשון: בסיסי כוח בתרבות הפלסטינית

ח'אולה אברבקר
בין עצמאות לשליטה: המקרה של אלמנה ערבית 27

אריאלה פופרגבעון | עליאן אל-קרינאוי
"אולי יהיה לי קצת יותר קל": מפגש העצמה בין מרפאות ערביות מסורתיות בישראל
ובין פונות לטיפולן 49

ניהאיה דאוד
חסמים לקידום בריאות בקרב נשים ערביות בישראל 81

שער שני: בסיסי כוח במרחב הישראלי

עליאן אל-קרינאוי
נשים במשפחות פוליגמיות בחברה הערבית-בדווית בנגב 105

לורן אורדיך
נתיבי השיבה: נשים פלסטיניות בישראל אחרי האוניברסיטה 123

חנה הרצוג
מרחבים חלופיים: פוליטיקה של חיי יומיום של פלסטיניות אזרחיות ישראל
בערים מעורבות 148

שער שלישי: בסיסי כוח עצמיים

סראב אברביעה-קוידר
התמודדות של נשים בדוויות משכילות עם אהבה אסורה, נישואים וזוגיות 175

Palestinian Women in Israel: Identity, Power Relations and Coping Strategies

Editors
Sarab Abu-Rabia-Queder | Naomi Weiner-Levy

עורכת מדעית: פנינה שטיינברג
עורכת מפיקה: שרה סורני
'עורכת לשון: כנרת יפרח

מסח"ב ISBN 978-965-02-0569-0

© תש"ע, מכון ון ליר בירושלים / הוצאת הקיבוץ המאוחד בע"מ

© 2010 by The Van Leer Jerusalem Institute /
Hakibbutz Hameuchad Publishing House

דפוס "חדקל" בע"מ, תל-אביב

מבוא – נשים פלסטיניות בישראל: זהות, יחסי כוח והתמודדות

סראב אבררביעה-קווידר | נעמי וינר-לוי

ספר זה דן בנשים פלסטיניות ערביות ממגוון דתות ותרבויות, החיות בישראל בכפרים ובערים. איסוף מחקרים על נשים פלסטיניות אינו משימה פשוטה כלל ועיקר. ראשית, סוגיית ההגדרה: מיהן נשים פלסטיניות? האם אכן אפשר לאגד את כולן בקטגוריה אחת אחידה? שנית, מה הם האתגרים העיקריים שעמן מתמודדות נשים אלה, ומהן אסטרטגיות ההתמודדות היומיומיות שלהן? ושלישית, כיצד הנושאים של מגדר ולאום נפגשים במחקר על נשים פלסטיניות? ההתייחסות לנשים פלסטיניות כמושא מחקר מכתיבה מורכבות רבה הן של נקודות המבט והן של הדיון, מפני שבכותרת הזאת טמונים שונות רבה, מגוון רחב והיסטוריות של קונפליקטים. אין דרך אחת פשוטה לייצג נשים מאוכלוסייה מגוונת זו, וגם אם האתגרים העומדים בפניהן דומים, הרי דרכי התמודדותן מרובות ומזמינות התבוננות מבדלת. ואף על פי כן, בחרנו לייצג את הנשים העומדות כמוקד הספר בכותרת "נשים פלסטיניות". הבחירה קשורה לפוליטיקה של הייצוג והזהות (רבינוביץ 1993). הרתיעה הרווחת משימוש במונח "פלסטיניות" קשורה הן לאופן שבו מגדירים עצמם ערבים בישראל, והן לסטריאוטיפ השלילי הקושר פלסטינים לאיום על ביטחון המדינה ואזרחיה. בתחילה שימש המונח "ערבים ישראלים" לבידול פלסטינים אזרחי ישראל מן התנועה הלאומית פלסטינית, כאילו קיים ערבי אחר, חדש, שייך ושאינו יריב. תהליך חידוש הזהות הערבית התרחש בד בבד עם יצירת הדימוי של היהודי החדש ותמך באשליית שחרור מהמתח הלאומי הטמון בקיומה של מדינת ישראל. בשנות התשעים השתנה האופן שבו נתפסו הפלסטינים, ונפוצה ההכרה שהם בעלי נרטיב היסטורי אחיד פחות או יותר ושגם להם, לפלסטינים שבשטח ישראל, יש גלות (רבינוביץ 1998). בחירתנו במונח "פלסטיניות" קשורה אפוא להיסטוריה של המונח ונובעת מקרבתו להגדרה המקומית של האוכלוסייה עצמה ומכך שהוא משקף את הפרטיקולריות המקומית של ערבים בישראל ומבדיל אותם מערבים במדינות ערב השכנות.¹

המאפיינים הייחודיים של פלסטינים בישראל, ובמיוחד של נשים פלסטיניות

נעמי וינר-לוי
"המחשבה שלי יכולה להגיע למקומות ללא גבול": רובדי זהות נרטיבית של נשים דרוזיות נחשונות 202

עדי מאנע | אמדע אור | יוסי מאנע
על משמעות הזהות: הבניית זהות בקרב מתבגרות מקבוצת המיעוט הבדווית במפגש אקדמי עם בני גילן מקבוצת הרוב היהודית 227

אריאל איילון | שפרה שגיא
דפוס תרבות בקרב בני נוער פלסטינים אזרחי ישראל: ההיבט המגדרי 245

טובי פנסטר
העצמי והאחרת במחקר מרחבי-תכנוני של נשים בדויות בנגב:
המסע האישי והמסע של דיסציפלינת התכנון 261

מפתח שמות ועניינים 281

רשימת המשתתפים 293

1. עם זאת, בכל מאמר בחרו החוקרים והחוקרות בהגדרת זהות רלוונטית לפי ההיבט הייחודי שבו עוסק המאמר, למשל השיוך לעדה הדרוזית או לכדוים.